

Nagy Csilla

ÉNKÉP, ELLENSÉGKÉP ÉS IDEGENSÉG HANS CAROSSA 1916. ÉVI HÁBORÚS NAPLÓJÁBAN

Hans Carossa megítélése meglehetősen ellentmondásos: bár 1933-ban, Hitler hatalomra kerülése után a „belső emigrációt” választja, hangsúlyozva távol-ságtartását a birodalommal szemben, később, a második világháború alatt mégis az egyik leginkább támogatott íróvá válik. Átveszi a frankfurti Goethe-díjat (1938), elvállalja az Európai Írószövetség elnöki posztját (1941), a háború után pedig kísérletet tesz szerepvállalásának tisztázására (*Ungleiche Welten*, 1951). Carossa 1916-ban a román fronton katonaeorvosként szolgál, tapasztalatait naplójában jegyzi fel, amely 1924-ben jelenik meg először (*Rumänisches Tagebuch*¹). Carl Rothe, az Írószövetség titkára 1943-ban épp ezt a naplót ajánlja az Írószövetséghez közel kerülő Szabó Lőrincnek: „Carossa könyvei közül a háborús naplót, ha nem is a legjellemzőbbnek, de a legjelentősebbnek tartom. Hallatlan prófécia rejlik benne, és prózája lírai magaslatokba szökik. Jó lenne, ha Magyarországon is megismernék.”² Feltehetően Carossa pozícióját, illetve hogy alkalmasnak gondolták a posztra, ez a könyv is meghatározta, feltételezhetjük, hogy illeszkedett az aktuális kultúrpolitikai értékrendbe, akkor is, ha semmilyen módon nem hozható összefüggésbe fajelméleti vagy nacionalista elképzelésekkel. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy Carossa naplójában milyen értékválasztás, morális viszonyulás jellemzi az első világháború közvetett leírását, különös tekintettel az önértelmezés és idegenség alakzataira, valamint az ellenségkép megjelenésének módjaira.

A napló jelentős részében a Franciaországból a román frontra (Parajdig vonattal, majd onnan gyalog) való eljutás eseményeit vázolja, ilyen értelemben rendhagyó háborús naplónak tekinthető. Hiszen a háború nem csak azért nem látszik makroszinten, mert az egyénnek csak a mikrotörténetekhez van hozzáférése. Azért sem látszik, mert a napló első felében a háború elérendő

1 Hans CAROSSA, *Rumänisches Tagebuch: Aufzeichnungen im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main, Hamburg, Fischer Bücherei, 1961.; magyarul: Hans CAROSSA, *Naplójegyzetek az 1916. évi román front-ról*, ford. ANTAL Imre, Csikszereda, Pallas-Akadémia, 2014. (A szövegben az idézetek oldalszámjai a magyar nyelvű kiadványra vonatkoznak.)

2 Carl Rothe Szabó Lőrincnek 1943. 09. 30., Überlingen Bodensee: „Das Kriegstagebuch von Carossa halte ich für das bedeutendste seiner Bücher, wenn auch nicht für ein typisches. Aber es steckt eine unerhörte Prophetie darin, und seine Prosa erreicht lyrisches Mass. Es wäre gut, es würde in Ungarn bekannt.” Idézi KISS Noémi, *Ki Carl Rothe?: Szabó Lőrinc és Carl Rothe kapcsolatának irodalmi térképe*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2000 (Szabó Lőrinc Füzetek 1.), 48–49. Saját fordítás.

célként, távlati eseményként van jelen, a hozzá való viszonyt a várakozás atitúdjá határozza meg. A dolgok a narratív én számára sajátos kauzális rendbe illeszkednek, az utazás, a frontra vezető útvonal eseményei, nehézségei és pozitív élményei egyaránt sajátos motivációként értelmeződnek. Mintha minden, ami történik az út során, a katonaorvos jólétét, eredményességét szolgálja. A narratív identitásnak így meghatározó szegmense lesz a katona mivolt, továbbá az orvos identitás, és ez egyfajta kiválasztottságtudatot eredményez: a napló tanúsága szerint a hőse képességei révén arra hivatott, hogy győzelemhez segítse népét. A szöveg kezdetén a francia táj, a tenger idegenségének, egzotikumának leírása, a szállásadókhöz való udvarias, joviális, sőt paternális viszony, a kiküldendő levelek cenzúrájának szenvtelen tudomásul vétele egyaránt a megváltozott körülmények elfogadását, a háború iránti elkötelezettséget, a sajátos hivatástudat kifejeződését jelzi. A román frontra utazó Carossa sok szempontból úgy viselkedik, mint Zygmunt Bauman zarándoka,

aki legyen „bárhon is, nem ott van, ahol lennie kellene, és nem is ott, ahová álmai vinnék. Az igazi világ és az e világi »itt és most« közti távolság az elérendő és az elért dolgok közti egyenlőtlen viszonyban rejlik. A jövőbeni küldetés dicsősége és nagysága elértékteleníti a jelent, csökkenti jelentőségét és bagatellizálja. A zarándok számára csak az utcáknak, és nem a házaknak van értelmük; a házak csak kísértések a fáradt vándor számára, hogy pihenjen, kikapcsolódjon, elfeledje a célt, vagy hogy bizonytalan időre elhalassza a cél elérését.”³

A zarándok számára a pusztaság, a frontra utazó katona számára pedig a hátország az én elvesztésének terepe, ahol a „gyökereitől és terheitől megfosztott Én tapasztalata” hozzáférhető. Az utazás, a távolság (a mindenkori „itt”) a várakozást jelenti, az elérendő cél, az „ott” a kielégülést: az identitás volta-képp egy funkcionális identitásra szűkül. Azonban az idő objektív módon sem a zarándok, sem a katona számára nem mérhető: csak az élet eseményei, az előrehaladás és a késlekedés ritmusa határozza, osztja fel azt.⁴

A napló énje sajátos viszonyt alakít ki azokkal, akikkel érintkezik: az egyenruha mint egyfajta stigma a hátország lakóihoz, valamint a közkatonákhoz való viszonyt is hierarchizálja. A katonatiszt és az orvos is felsőbbrendű, a normális élet keretei között és a háború okozta megváltozott normák keretében is: szállása, ellátása, a helyiek szempontjából pedig a megítélése, az elfogadása mindig jobb, mint a közkatonaké. Másrészt azonban a német katonaorvos, akit el kell szállásolni, idegen, és megjelenése akkor is betolakodásként, az intim szféra megsértéseként, területfoglalásként értelmeződik, ha egyébként a viselkedése megfelel a társadalmi normáknak:

„A pitvarban egy csicskás fogadott, mondva, hogy jobb lenne, ha a szomszédba költöznénk, mert ez a ház tele van mindenféle kártékony rovarokkal,

3 Zygmunt BAUMAN, *A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták*, ford. TELLER Katalin = *Az idegen – Variációk Simmetriától Derridáig*, szerk. Biczó Gábor, Debrecen, Csokonai, 2004, 192.

4 BAUMAN, *i. m.*, 193.

valósággal hemzsegnék. [...] Mindjárt megsejtettem, hogy a hűséges szolga az urát akarta attól a kellemetlenségtől megmenteni, hogy az egyik szobából kiöltözzön, ti. két szobát foglalt le, de most egyiket számomra utalták ki.” (19.)

A naplóban az idegenségtapasztalatnak ez a formája (hogy egy adott szituációban a másik velem kapcsolatos idegenségtapasztalatát felismerem) meglehetősen reflektáltan van jelen, egy másik szöveghely például a székelyeknek a bevonuló (baráti) német csapattal kialakított sajátos cserekereskedelmét írja le, érzékeltetve a saját és az idegen oppozícióját, a kommunikáció és megértés szükségszerűen korlátozott létrejöttét. Kivételt jelent a reflektált, önreflexív megközelítés alól az a bejegyzés, amelyben a szerző a szállásként kijelölt parasztház gazdájának rosszkedvét a házépítés elakadásával magyarázza, és nem hozza összefüggésbe a katonák kényszerű befogadásának tényével. (33.)

Az idegenség ebben a kontextusban Waldenfels meghatározásával állítható párhuzamba, amely hangsúlyozza, hogy

„az idegenség nem egyes megfigyelt, megnevezett vagy elemzett tárgyak jellemzője. Az »idegen« szó más nyelvekben is a két értékű állítmányokhoz tartozik. Csak *viszonylatban* (x idegen y számára) és csak *alkalomszerűen* (valami idegen az egyik vagy a másik esetben) használhatjuk. Az idegenséget végezetül a *sajáttal* ellentétben kell látni, mely önmagát határolja be azáltal, hogy a másikat kirekeszti.”⁵

Az idegenség azonban leggyakrabban ellentétes előjellel jelenik meg a naplóban, mint az én tapasztalata, amelyet a másik jelenléte hoz létre: az idegenről alkotott kép konstitúciója, a „másság” fogalma⁶ változatos szituációkban, szociokulturális összefüggések mentén alakul. A német katonák az érlelt francia sajtot ehetetlennek minősítik, ezért jobb híján fociznak vele, rácsodálkoznak az építkezési szokásokra, a díszes székelly kapura, a bejárt vidék soknyelvűségére, és relikviaként vagy inkább szuvenírként visznek magukkal egy darabot a sóvidék szikláiból. Jellemző a koloniális szemlélet: az idegen szinte minden esetben valamilyen okból alárendelteként jelenik meg, a másikat a rávetülő tekintet nemcsak tárgyiasítja, hanem animalizálja is. Egy helyen például a távoli kultúrák általános jellemzőjeként jelenik meg az ösztönösség, az agresszió, a barbárság:

„Azért, hogy a legénység figyelmét eltereljem oltás közben, amikor a bőrtet szitává szurkáltam, meséltem nekik mindazokról, akik eszembe jutottak az osztályban felfüggesztett képek láttán: vad népekről, indiánokról, malájokról. Elmeséltem nekik az acsinok különleges szokásait, akik megkoronázásra váró társukat annyira összeverték, hogy az csak rövid ideig élhette át trónra lépését.” (28.)

5 Bernhard WALDENFELS, *Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai*, ford. TELLER Katalin = *Az idegen*, i. m., 99.

6 WALDENFELS, i. m., 105.

Máshol pedig az idegen nép nyelvhasználata, testi megjelenése és attitűdje tűnik fel alárendeltként, hiszen a napló elbeszélője a saját nyelvét és kultúráját, viselkedési sajátosságait tekinti normának. Például egy szöveg-hely a kvázi egyenrangú szövetséges katona figuráját bagatellizálja: „Békéscsabán egy égszínkéék ruhás, fiatal, eltávozásról visszatérő tiszt szállott fel közénk a vonatra. Magyar huszár volt, aki gyerekes szertelenségével, mint egy kolibri madár szórakoztatta a komoly németeket.” (25.) A differencia, amely a nemzeti jellegből adódik, a kulturáltság mértékének jelölőjévé válik: ugyanez az oppozíció ismétlődik meg akkor, amikor a katonák magyarul és németül beszélő asszonyokkal találkoznak:

„Egyszer csak egy fekete hajú, fekete szemű magyar nő tolakodik elő, és hangos, kiabáló szavakkal kezd beszélni a románok szörnyűséges tetteiről. Aztán egy szőke német nő, aki gyermekkorra óta itt él a faluban, csendesen, megfontoltan, láthatólag tárgyilagosság megőrzésével a súlyos vádakat próbálja csökkenteni.” (31.)

Azonos társadalmi, szociokulturális körülmények között, ami ismerős (azaz német), szimpatikusabb, könnyebben akceptálható, mint az, ami idegen (ez esetben magyar): a két egymással egyenrangú, de egymásnak részben ellentmondó beszámolóból a naplóíró számára az válik hitelessé, ami a saját nyelvén, a számára megszokott viselkedési mintázattal kísérve hangzik el.

Žižek Lacan nyomán állapítja meg, hogy a tényleges interszubjektivitás nélkül nincs egyenrangú viszony: ha a másik csak az elbeszéléseben, a leírásomban van jelen, és nem kap hangot, akkor nem tényleges szubjektumként, hanem csakis tárgyiasítva, elidegenítve képes megjelenni. A másiktól megvont hang, vagy a másik hangjának „meg nem hallása” vagy félreértése (például azért, mert más nyelven beszél) szintén hozzájárul ahhoz, hogy ne tudjuk őt egyenrangú szubjektumként kezelni, hanem pusztán a komfortérzetünket veszélyeztető másikként, idegenként tekintünk rá.⁷ Példa erre az is, amikor a naplóban az egyébként szövetségesnek számító szállásadó jelenik meg az idegen (barbár?) nő sztereotípiájaként, és válik alulpozícionálttá, egyrészt vállalt társadalmi, nemi és szituációs szerepe miatt, másrészt a korporális leírás egyszerre láttatja nevetségésnek, félelmetesnek és taszítóknak:

„A már régen volt fiatal asszony még mindig kecsesen mozog, kerek, világoskék szemét finom vérerek hálózák be, fekete főkötője alól vörös hajtincs tör elő. Megízlelte az almabort és az ételünket, s viszonzásul almával és szilvával kedveskedett, magyar és román szavakra tanított. Először tábori papnak nézett és nagy tisztelettel övezett. De amikor megtudta, hogy nem pap vagyok, hanem olyan, mint a többiek, bizalmasabb lett, úgy, mint az asztaltársaság legidősebb tagjához. Gyakran finoman reám hajolt, mit őhajtanék? Ez a ceremóniás viselkedése kitörő kacagásokat váltott ki, de ő ezzel nem törődött. Néha magában beszélt, mintha természetében egy kissé megtévelyedt volna.” (33–34.)

⁷ Lásd: FÖLDES Györgyi, *Corpus alienum*, Helikon, 2013/3, 164.

Az idegenség tapasztalata itt egyfajta interszjektív viszonyhoz kötött, amelyet a heteroszociális viszonyrendszer határoz meg, és amelynek alapvető tapasztalata mégis a saját test azonossága, és ennek tükrében a másik test idegensége. A goffman-i stigmafogalom a foucault-i kulturált test elvárásával kapcsolódik össze: a szállásadó azért különös és taszító, mert viselkedésében ellentmond az ideálisnak tűnő kontrollált, felügyelt, szabályozott, neutrális test eszményének. A naplóban megfigyelhető, hogy a testek (beleértve a felkínálkozó vagy akár meztelen női testeket) csak ritkán erotikusak, leírásuk legtöbbször nem illeszkedik az intimitás diskurzusába. A női test vagy eltűnik az adott társadalmi réteghez köthető szociális identitása mögött (mint például a kendőben, paraszti öltözetben a földet művelő vidéki asszonyok leírása során), vagy ösztönösségében, alárendeltségében jelenik meg (mint a fenti példában, vagy a temetőben bolyongó, elhunyt szeretteit rendületlenül kereső, mentálisan sérült félmeztelen nő esetében), és a vonzó női test képe leginkább a heroikus (például családtagjait védelmező) nőtípus esetében van jelen. Ennél gyakoribb (különösen a frontra érkezést követő bejegyzésekben), hogy a test patológiázódik, valamilyen fizikai vagy pszichikai rendellenesség terepeként tűnik fel. A katonaorvos tekintete a tüdővészben szenvedő tízéves lány beteg testét, a bajtársak roncsolt, csonkolt testét és az ellenséges katona sebes, sérült fizikumát egyaránt anatomizálja, objektiválja, analizálja és anonimizálja. A test itt már nem valakinek a teste, hanem betegségek, károsodások, tünetek halmaza, amely így hozzáférhető, leírható, műveleteknek vethető alá. A patológiázott test jelenléte a szövegben kizárja a test idegenként való felismerésének lehetőségét (az anatómiai test mechanizmusai kívülről tekintve újra meg újra az ismerőség élményét adják).

Az ellenség és barát fogalmát, az ellenségeskedés és barátkozás aktusát nyilvánvalóan objektív társadalmi és perszonális viszonyok, adottságok határozzák meg: ilyen értelemben az ellenségkép a reális politikai vagy háborús ellentétektől nem független. A valóságban azonban részben arról leválva alakul: a kiélezett politikai vagy történelmi szituációkban a társadalom minden tagja rendelkezik ellenségképpel, függetlenül attól, hogy rendelkezik-e az tényleges empirikus ismeretekkel az ellenségre vonatkozóan – hiszen az ellenség többnyire idegen, akihez hierarchikus a viszonyunk, vagy a félelem, vagy a legyőzés szándéka az uralkodó. Az ellenség fogalma egyfajta kollektív tapasztalatként rögzül, amely tudás azonban rendszerint nem közvetlen empirikus tapasztalatból származik, hanem a fennálló viszonyrendszereket közvetítő hivatalos vagy nem hivatalos leírásokból. Az ellenséggel kapcsolatos ítéleteinket, előítéleteinket, vagyis hogy milyen tulajdonságokat, morális kódokat és viselkedésbeli jellegzetességeket társítunk az ellenséghez, saját viszonyulásunk, félelmeink, frusztrációink alakítják. Az ellenség tehát a szövegben, a szöveg által, egy adott, meghatározott szabályok szerint működő diskurzusban, jellegzetes retorikai megoldások révén „jön létre”.

Hans Carossa naplójában az idegenség élménye meglehetősen differenciáltan jelenik meg, azonban nincs körvonalazható ellenségkép: az ellenséges

katonákkal (sérültekkel, hadifoglyokkal) való találkozás leírása nem különbözik jelentős mértékben a többi idegennel való találkozás leírásától. Az orvos humánus viszonyulása és előítéletekkel terhelt, a másikkal való viszonyt eleve hierarchizáló attitűdje egyaránt megilleti a szövetségesnek számító és az ellenséges személyeket is. Ez azonban nem csak azt jelzi, hogy a katonaeorvos számára morálisan nem megengedhető az ellenség kirekesztése, definiálása. Azt is jelenti, hogy az idegen a történelmi és politikai kategóriáktól függetlenül veszélyeztetni az identitást, ezért mindenki, aki idegen, valamelyest ellenség is. Koselleck az ellenség megnevezésének három típusát vázolja: a barbár, a pogány és az untermensch egyaránt egy-egy ellenségtípust, az ellenséghez való viszonyulás három alaptípusát különbözteti meg. Az ellenség megnevezése tehát az idegenség fogalmához hasonlóan relációs és szemantikai oppozíciós kategória,⁸ a másikkal való viszonyunkra, ezzel együtt pedig egy meghatározott hierarchiára utal, azaz lényegében inkább rólunk ad képet, és nem az idegenről vagy az ellenségről.

8 SZABÓ Márton, *Az ellenség neve = Az ellenség neve*, szerk. SZABÓ Márton, Bp., Józsefvég, 1998, 10.